

Sandra Strugała

Kraków 9.04.2022

Uniwersytet Jagielloński

Dyscyplina: Językoznawstwo

Promotor: prof. dr hab. Roman Sosnowski

Padewskie tłumaczenie *Skarbca ubogich* z rękopisu Ham. 514 z Biblioteki Państwowej w Berlinie: edycja krytyczna, komentarz językowy i glosariusz

Il volgarizzamento padovano del *Thesaurus pauperum* conservato nel ms. Ham. 514 della Biblioteca Statale di Berlino: edizione critica, commento linguistico e glossario

Autoreferat rozprawy doktorskiej

Wprowadzenie i temat badań

Przedmiotem rozprawy doktorskiej jest edycja krytyczna średniowiecznego traktatu z dziedziny medycyny o tytule *Thesaurus pauperum* („Skarbiec ubogich”) sporządzonego w języku staropadewskim. Podstawą wydania jest rękopis z XIV wieku o sygnaturze Hamilton 514 przechowywany w Bibliotece Państwowej w Berlinie, którego edycja jest pierwszą próbą rekonstrukcji tego nieznanego dotąd w obiegu naukowym tekstu. Wydanie zawiera komentarz filologiczny oraz szczegółową analizę językową opisującą cechy graficzne, fonetyczne, morfologiczne i składniowe traktatu na podstawie rękopisu Ham. 514, a także glosariusz pojęć z dziedziny medycyny i botaniki. Istotną część rozprawy stanowi także analiza weneckiej tradycji rękopiśmiennej tekstu, do której zaliczam padewski egzemplarz, oraz opis kontekstu historyczno-kulturowego epoki, ze szczególnym uwzględnieniem statusu i roli medycyny w XIII wieku i późniejszych.

Thesaurus pauperum to zbiór porad medyczno-terapeutycznych napisany w połowie XIII wieku i przypisywany Piotrowi Hiszpanowi, niezwykle popularny w średniowieczu, o czym świadczą liczne zachowane do dzisiaj kopie rękopiśmienne i drukowane. Traktat był kopiowany na terenie całej Europy i chętnie tłumaczony na języki wernakularne, w tym dialekty starowłoskie, w celu popularyzacji wiedzy medycznej wśród osób niekoniecznie biegłych w

łacinie. *Thesaurus pauperum* należy do gatunku receptariuszy (wł. *ricettari*), tj. zbiorów recept (wł. *ricette*), który szczególnie rozpowszechnił się w Europie w pierwszej połowie XIV wieku. Zjawisko to było ściśle związane z rozwojem medycyny jako pełnoprawnej nauki, konsekwencją czego było powstawanie coraz większej liczby traktatów teoretycznych oraz praktycznych z tej dziedziny o *stricte* naukowym charakterze. Średniowieczne teksty medyczne to prace specjalistyczne, zakorzenione w doświadczeniu wielkich autorytetów, o powtarzalnej treści i określonej kompozycji. Ich struktura pozostała niezmienna aż do czasów nowożytnych, podobnie jak sama koncepcja choroby w jej wymiarze teoretycznym i praktycznym.

Szybkie rozpowszechnianie się egzemplarzy *Thesaurus pauperum* począwszy od końca XIII wieku jest wynikiem dynamicznej kultury Średniowiecza; od XI wieku na terenie Europy rozwijały się prężnie szkoły medyczne, w tym najbardziej znana na Półwyspie Apenińskim Szkoła z Salerno, która odegrała ważną rolę w przekładzie traktatów medycznych kultury greckiej i arabskiej. Od XIII wieku rozkwita medycyna na gruncie uniwersyteckim, co przyspiesza profesjonalne formowanie się zawodu lekarza z prawdziwego zdarzenia. Pierwsze ośrodki uniwersyteckie kształcające lekarzy powstają m. in. we Włoszech. Klimat ten sprzyja powstawaniu i kopiowaniu tekstów medycznych, które mogły być wykorzystywane na gruncie akademickim i w rozwijającej się praktyce lekarskiej.

Porady terapeutyczne w *Thesaurus pauperum* są skatalogowane według schematu *a capite ad pedes* („od głowy do stóp”), typowym dla średniowiecznych traktatów medycznych układzie, który organizował treści, opisując dolegliwości w sposób systematyczny, od tych, dotyczących głowy poczynając, na chorobach dolnych partii ciała kończąc. W praktyce *Skarbiec ubogich*, który podaje szczegółowe wskazówki dotyczące sporządzania mikstur i leków na różnego rodzaju schorzenia, jest swojego rodzaju kompendium sporządzonym z wypisów z dzieł innych autorów, a zawarte w nim receptury odzwierciedlają stan wiedzy medycznej średniowiecza i wcześniejszych epok. „Czytany z uwagą — pisze we wstępie Piotr Hiszpan — pozwala na odnalezienie nieskomplikowanych i użytecznych lekarstw na niemalże wszystkie choroby” (Rapisarda 2001). Choć w zamyśle autora było to dzieło dedykowane ubogim (wł. *poveri*), których leczenie powinno być takim samym aktem miłosierdzia, jak leczenie osób dobrze sytuowanych, w rzeczywistości nie miało ono nic wspólnego z medycyną ludową; w żaden sposób nie przyczyniło się też do zwrócenia uwagi na cierpienia najbiedniejszych, którzy nie mogli sobie pozwolić na opłacenie usług profesjonalnego medyka czy aptecznych medykamentów. W rzeczywistości, *Skarbiec ubogich* zalicza się do dzieł naukowych, które czerpią inspiracje ze źródeł starożytnych i średniowiecznych, łacińskich, greckich, arabskich i żydowskich, a metody leczenia oraz kuracje w nim zawarte opierają się

na autorytetach takich jak Galen, Dioskurydes, Rhazes, Ali ibn Abbas, Trotula, Macer Floridus, Konstantyn Afrykańczyk, Gilbertus Anglicus czy Izaak ben Solomon i inni, a także na uczonych traktatach, m. in. na *Kanonie medycyny* Awicenny czy *Circa instans*, znanym też jako *Liber de simplicibus medicinis*. Warto podkreślić, że nie jest to traktat, który należał do kanonu ksiąg uniwersyteckich studiowanych przez adeptów sztuki lekarskiej, aczkolwiek zaliczał się do nurtu naukowego o charakterze praktycznym, z którego korzystali głównie lekarze i chirurdzy, którzy odebrali odpowiednie wykształcenie.

U podstaw medycyny średniowiecza leżało przekonanie, że choroby biorą swój początek w humorach w zależności od ich rodzaju, rozmieszczenia, dysproporcji, nadmiaru, rozwarstwienia (Agrimi, Crisciani 1980). Teoria czterech humorów, jedna z wiodących teorii późnego średniowiecza, przypisywana według tradycji Hipokratesowi i przekazywana przez Galena i innych, w XIII w. przeżywała swój rozkwit, głównie za sprawą szeroko rozpowszechnionych tłumaczeń starożytnych traktatów. Brak równowagi między krwią, żółcią, czarną żółcią i flegmą generował stan choroby wynikający z dysproporcji rozmieszczenia płynów w ciele, a zadaniem medycyny było zniwelowanie wszelkich zaburzeń. Związek z teorią Galena widoczny jest w *Skarbcu ubogich*, którego zalecenia terapeutyczne zawsze przestrzegają zasady czterech humorów.

Jak już wspomniałam wyżej, *Thesaurus pauperum* nie jest traktatem oryginalnym we współczesnym znaczeniu tego słowa. Jest to zasadniczo kompilacja fragmentów najważniejszych traktatów łacińskich w obiegu w połowie XIII wieku, które zostały zebrane w jednym tomie. Każda recepta zawiera odniesienie do autora lub dzieła, z którego została zaczerpnięta, choć pozostaje wątpliwe, aby autor czerpał bezpośrednio ze oryginalnych źródeł. Bardziej prawdopodobnym wydaje się kompilowanie większych fragmentów pochodzących z traktatów jemu współczesnych oraz znanych, co, mimo wszystko, dało wspaniały rezultat w formie kompletnego i starannie zredagowanego tomu. W porównaniu z innymi traktatami medycznymi z XIII wieku, *Thesaurus pauperum* określa tylko sposoby przygotowywania leków i praktyki terapeutyczne, bez wskazywania przyczyny zaburzenia oraz rokowania. Sama diagnoza ogranicza się do rubryki, a na pierwszy plan wysuwa się terapia bądź instrukcja dotycząca postępowania w chorobie lub sporządzania medykamentów, po czym następuje deklaracja skuteczności. Leki, maści i mikstury, które odnajdujemy w *Skarbcu*, przygotowywane były z łatwo dostępnych składników, których działanie miało przynosić zdrowotne skutki, choć przez wieki nie zostało poddane krytycznemu i rozsądnemu osądowi, który mógłby zweryfikować ich rzeczywiste efekty terapeutyczne. Tego typu praktyka wiązała

się z bezkrytycznym zaufaniem do autorytetów w dziedzinie, co wykluczało jakiegokolwiek kwestionowanie danej metody czy terapii.

Topograficzne rozmieszczenie porad organizuje strukturę *Skarbca* i przyczynia się do łatwego i szybkiego wyszukiwania odpowiednich remediów na wszelkie dolegliwości. Z drugiej zaś strony sztywne kryteria, według których sporządzano tego typu kompendia stanowiły tylko ich szkielet i były stosowane w ograniczony sposób. Wiąże się to z tym, że poradnik tego rodzaju był bardzo często traktatem otwartym, modułarnym, podlegającym korektom, cięciom i indywidualnym przeróbkom. Nie był to traktat nigdy definitywnie zakończony, ponieważ mógł być swobodnie przekształcany według woli i wiedzy autorów bądź kopistów, uzupełniany o nowe zalecenia czy instrukcje dotyczące sporządzania leków. Z powodu swego znacznego zasięgu, *Skarbiec* lub jego fragmenty był chętnie łączony z innymi traktatami, tworząc różnego rodzaju kompilacje i antologie.

Mimo znaczącego sukcesu, jaki odniósł ten tekst na przestrzeni dziejów, a zwłaszcza w Średniowieczu, nie cieszył się on dotychczas szczególnym zainteresowaniem ze strony badaczy i filologów. Jediną opublikowaną edycję krytyczną łacińskiej wersji traktatu zawdzięczamy portugalskiej badaczce Marii da Rocha Pereirze (1973), która jako pierwsza zaproponowała kryteria filologiczne niezbędne do opracowania analizy krytycznej traktatu oraz przedstawiła klasyfikację manuskryptów.

Brak zainteresowania badaczy średniowiecznymi traktatami medycznymi można tłumaczyć obiektywną trudnością rekonstrukcji i edycji pism naukowych o charakterze praktycznym. Ich zwykle bogata tradycja rękopiśmienna wpływa na rozmiary korpusów analizowanych tekstów, które mogą osiągać znaczne rozmiary, przez co niezwykle trudno jest przyjąć rzetelne kryteria filologiczne. Nie mniejszą trudność przedstawia kwestia jednoznacznej oceny treści zawartych w tego rodzaju traktatach; znaczny stopień kompilacji, na który składa się suma poszczególnych egzemplarzy powstałych w długim procesie przepisywania rękopisów, zmiany nanoszone przez autorów i kopistów przez dziesiątki lat wpływają na integralność tekstu i na obiektywizm badacza, który, w obliczu znaczących braków materialnych i utraconych na zawsze źródeł pisanych, mogących stanowić punkt odniesienia dla tekstu, nie może pokusić się o jednoznaczne interpretacje i uniwersalne wnioski.

Włoska tradycja *Skarbca ubogich* bez wątpienia miała wielkie znaczenie w całej złożonej historii tekstu, będąc licznie reprezentowaną przez rękopisy, wśród których znajdują się wersje bardzo stare; pierwsze tłumaczenia na *volgare*, tj. na języki wernakularne, pojawiają się w połowie XIV wieku, zaledwie kilkadziesiąt lat po egzemplarzach łacińskich. Tłumaczenia

te to tzw. *volgarizzamenti*, czyli przekłady tekstów łacińskich popularnych w średniowieczu na języki ludowe (*volgari*), które wyodrębniły się na Półwyspie Apenińskim z łaciny mówionej. W średniowieczu były one głównym nośnikiem średniowiecznej literatury, postrzegane jako odrębne i samodzielne języki nadające się idealnie do przekazu pisemnego. Ich stopniowy rozwój pozwolił na wypracowanie języka literackiego, dzięki któremu stało się możliwe korzystanie z dorobku innych kultur.

Włoska tradycja rękopiśmienna tekstu, która jest przedmiotem moich badań, dopiero w ostatnich latach zaczęła cieszyć się większym zainteresowaniem badaczy; dotychczas ukazały się zaledwie dwa wydania traktatów w językach starowłoskich: edycja krytyczna tłumaczenia na dialekt sycylijski Stefana Rapisardy (2001) oraz edycja pizańskiego *volgarizzamento*, której autorem jest Giuseppe Zarra (2018). Dzięki tej najnowszej publikacji zaproponowany został uaktualniony spis rękopisów łacińskich i włoskich, bogatszy od poprzedniego o niezwykle wartościowe, nieznane dotąd, egzemplarze rękopiśmienne. W ten sposób powiększyła się także rodzina rękopisów należąca do weneckiej grupy językowej, która dotychczas nie doczekała się opracowania ani głębszej klasyfikacji. Mając na uwadze ów fakt, rękopisy weneckie stały się przedmiotem moich badań, a ich rezultatem jest pierwsza edycja krytyczna tekstów nieznanych w obiegu naukowym.

Obecny stan badań nad średniowiecznymi (i późniejszymi) traktatami medycznymi w językach wernakularnych wciąż pozostaje niezadowolający, choć badania filologiczne w ostatnich latach zintensyfikowały się, co zaowocowało opublikowaniem wydań krytycznych takich jak: Tomasin 2010, Piro 2011, D'Anzi 2012, Castrignanò 2014, Sosnowski 2014, Zamuner 2015, Zarra 2018, Ventura 2020. W rzeczywistości, szczególnie w ostatnich latach, analiza prac medycznych Piotra Hiszpana wydaje się wreszcie stawiać w uprzywilejowanej pozycji tradycję wernakularną kosztem łacińskiej, choć obie wciąż wymagają pogłębionych badań historycznych, filologicznych i językowych. Wybór tematu pracy oraz przedmiotu badań wiąże się zatem z pragnieniem, jeśli nie z koniecznością, zbadania tekstu, zarówno pod kątem filologicznym jak i językowym, który dotychczas pozostawał nieznanym. Dzięki temu tekst nie tylko zostaje zrekonstruowany i udostępniony badaczom, lecz jego edycja otwiera także pole do dalszych badań filologicznych oraz językowych zarówno nad włoską jak i w szczególności wenecką tradycją rękopiśmienną, wciąż nieznaną. Edycja krytyczna spowoduje, że dzieło dotąd niewydane wejdzie do obiegu naukowego i będzie mogło być wykorzystywane w badaniach nad historią języka i dialektów starowłoskich oraz w badaniach historycznych (głównie w historii medycyny). Udostępnienie i opublikowanie edycji krytycznej powinno przyczynić się

do zwiększenia zainteresowania badaczy traktatami medycznymi z tego okresu, a także średniowiecznymi dialektami z obszaru Wenecji Euganejskiej.

Cele pracy

Głównym celem jaki postawiłam sobie w rozprawie doktorskiej było opracowanie edycji krytycznej traktatu *Thesaurus pauperum* w weneckiej odmianie języka na podstawie jednego z rękopisów należących do weneckiej grupy językowej. Przy wyborze tekstu, który miał stanowić podstawę edycji, kluczowe było przeprowadzenie kolacjonowania rękopisów, tj. porównania lekcji z wybranych kodeksów, które zidentyfikowałam na pierwszym etapie badań. Następnie, moim celem było możliwie jak najdokładniejsze odczytanie tekstu z kodeksu, który uznałam za nośnik archetypu dla rodziny weneckich rękopisów, tj. rękopisu, który leży u podstaw weneckiego *volgarizzamento*, ponadto, zależało mi na wychwyceniu i poprawieniu banalnych omyłek pojawiających się w tekście oraz na sporządzeniu aparatu krytycznego. Oprócz tego, moim zamiarem było opisanie łacińskiej i włoskiej tradycji tego tekstu, ze szczególnym uwzględnieniem weneckiej grupy kodeksów, które dotychczas nie doczekały się klasyfikacji. Zależało mi także na zinterpretowaniu powiązań logiczno-formalnych pomiędzy tymi rękopisami oraz zestawieniu wersji w nich przechowywanych w celu zaproponowania *stemma codicum*, tj. wykresu obrazującego wspomniane zależności. Jednym z głównych założeń pracy było opracowanie analizy językowej tekstu będącego podstawą edycji oraz przygotowanie glosariusza terminów specjalistycznych, pochodzących z zakresu botaniki, ziołolecznictwa i lecznictwa w ogóle, wraz z komentarzem etymologicznym i leksykograficznym.

Układ rozprawy

Całość pracy składa się z sześciu rozdziałów oraz zaktualizowanej bibliografii przedmiotu i liczy 417 stron. W rozdziale pierwszym (I) został opisany kontekst historyczno-kulturowy XIII wieku, który sprzyjał rozwojowi średniowiecznej medycyny jako pełnoprawnej nauki, wykładanej początkowo w szkołach, a kolejno na uniwersytetach. W tym okresie niebagatelną rolę odegrała Szkoła medyczna z Salerno, z której wywodzi się wielu znanych średniowiecznych lekarzy oraz najważniejsze dzieła z dziedziny medycyny. W tym samym rozdziale opisano źródła, z których czerpał autor traktatu oraz jego działalność pisarską i związane z tym kontrowersje. Na końcu została przedstawiona struktura i zawartość dzieła wraz z krótką charakterystyką potencjalnych odbiorców.

Drugi rozdział (II) przedstawia aktualny stan badań odnoszący się zarówno do traktatu łacińskiego jak i jego tłumaczeń na języki wernakularne, a jego najważniejszą część stanowi

aktualny spis skatalogowanych rękopisów łacińskich i włoskich. W rozdziale trzecim (III) omówiona została metodologia zastosowana w pracy, do której został dołączony szczegółowy opis wszystkich kodeksów z regionu Wenecji Euganejskiej (wł. *Veneto*). Na podstawie prologów zestawionych w tabeli i porównanych z tekstem łacińskim w procesie kolacjonowania (łac. *collatio*) zostały także opisane zależności pomiędzy manuskryptami z obszaru *Veneto*.

Rozdział czwarty (IV) zawiera wydanie krytyczne traktatu na podstawie rękopisu Hamilton 514 z Biblioteki Państwowej w Berlinie, sporządzone z zastosowaniem metod współczesnej krytyki tekstu. Edycja została przygotowana wraz z aparatem krytycznym, w którym wskazano różnice pomiędzy jej podstawą, tj. ms. Ham. 514, a tekstem łacińskim, ze szczególnym uwzględnieniem ingerencji wprowadzonych przez kopistę w stosunku do archetypu leżącego u podstaw tłumaczenia.

Dwa ostatnie rozdziały, piąty (V) i szósty (VI) zawierają odpowiednio analizę językową tekstu oraz glosariusz z terminami specjalistycznymi z zakresu medycyny i botaniki, które pojawiają się w manuskrypcie. W analizie językowej opisałam cechy graficzne, fonetyczne, morfologiczne oraz syntaktyczne tekstu w celu identyfikacji dialektu, w którym traktat został spisany, a także określenia przybliżonej daty jego powstania.

Glosariusz terminów botanicznych i medycznych zawarty w rozdziale szóstym (VI) i ostatnim, wyjaśnia trudniejsze terminy dialektalne w celu ułatwienia odbiorcy zrozumienia tekstu, a także podaje pierwsze świadectwa piśmienne dla danego leksemu, określone na podstawie innych edycji krytycznych i korpusów języka starowłoskiego OVI (*Opera del Vocabolario Italiano*) oraz TLIO (*Tesoro della Lingua Italiana delle Origini*). Na końcu zamieściłam spis odniesień bibliograficznych cytowanych z korpusów języka starowłoskiego, na podstawie których określałam pisemne poświadczenia form znajdujących się w glosariuszu. Rozprawę zamyka zaktualizowana bibliografia.

Materiał badawczy i zastosowana metodologia

W pracy zostały skorelowane ze sobą zróżnicowane metodologie badawcze, ze względu na różnorodny charakter poszczególnych rozdziałów.

W badaniach nad rękopisami średniowiecznymi z obszaru *Veneto* posłużyłam się metodami filologicznymi z zakresu krytyki tekstu. Pierwotnie rozpoczęłam rekonstrukcję jednego, wybranego rękopisu według kryterium filologicznego Lachmanna, który w mojej ocenie przechowuje tekst najbardziej zbliżony do oryginału, odpowiadający leżącemu u podstaw tradycji weneckiej archetypowi. Rękopis ten wybrałam po zakończeniu etapu

recensio. W kontekście badań nad wenecką tradycją rękopiśmienną tekstu materiał badawczy finalnie stanowiło osiem rękopisów zidentyfikowanych jako weneckie. Identyfikację i przynależność do konkretnego obszaru geograficznego ułatwiły w dużej mierze kolofony, które w czterech kodeksach odnoszą się bezpośrednio do miejsca ich powstania – Wenecji. Pozostałe rękopisy zostały przypisane do rodziny weneckiej na podstawie cech językowych typowych dla tego obszaru. W stosunku do pierwotnych założeń, dokonałam pewnych istotnych zmian zarówno w materiale badawczym, jak i w samej metodzie. Początkowo przeprowadzałam analizę filologiczną na podstawie czterech znanych mi rękopisów: Ham. 514 z Biblioteki Państwowej w Berlinie, it.fol.158 z Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie, ms.VIII.C.94 z Biblioteka Narodowa z Neapolu i ms. 1026 z Biblioteki Uniwersyteckiej w Padwie; na podstawie wstępnego kolacjonowania zdecydowałam się o wyborze egzemplarza Ham. 514 na podstawę edycji krytycznej. W 2018 r. ukazał się zaktualizowany katalog rękopisów weneckich, wśród których znalazły się kopie dotychczas nieznanne, dlatego też do materiału badawczego dołączyłam kolejne cztery kodeksy: Harley 5139 z British Library w Londynie, ms. 617 z Wellcome Library for the History and Understanding of Medicine w Londynie, Canon.ital.260 z Biblioteki Bodlejańskiej w Oxfordzie oraz ms. 2850 z Biblioteki Miejskiej Augusta w Perugii. Znaczne powiększenie korpusu na zaawansowanym etapie prac związanych z edycją krytyczną rękopisu berlińskiego, który wybrałam na podstawę edycji, doprowadziły do zweryfikowania metody badawczej. Ze względu na objętość kodeksów, z których każdy, oprócz kodeksu berlińskiego, liczył ponad 100 kart, zastosowanie klasycznej metody Lachmanna, a co za tym idzie, pełnowymiarowego kolacjonowania, okazało się wysoce skomplikowane i znacznie wykraczało poza założenia rozprawy doktorskiej. Podjęłam więc decyzję o przygotowaniu edycji krytycznej według metody zaproponowanej przez Josepha Bédiera, tj. edycji tzw. *codex optimus (bon manuscript)*, jednego rękopisu, który wydawał się przechowywać kompletną i praktycznie bezbłędną wersję traktatu. Tym samym zrezygnowałam z przeprowadzenia pełnego porównania lekcji ze wszystkich zgromadzonych rękopisów, ze względu na potencjalne rozmiary aparatu krytycznego. Drugi powód rezygnacji z klasycznej metody Lachmanna, a tym samym z ustalenia *stemma codicum* dla rodziny rękopisów weneckich, wiąże się z trudnością zrealizowania podstawowego założenia krytyki tekstu, zgodnie z którym rekonstruuje się tekst wiernie odtwarzający utracony oryginał. O ile utwory literatury z reguły nie ulegały zasadniczym zmianom w procesie przekazywania i kopiowania, dzięki czemu odtworzenie wersji bliskiej oryginalnej woli autora jest wysoce prawdopodobne, o tyle teksty praktyczne podlegały indywidualnym przeróbkom ze strony autorów (kopistów), co wiąże się ze znaczną ich kontaminacją. Klasyczna krytyka tekstu ma

uzasadnienie tylko w tych przypadkach, w których oryginał lub archetyp, tj. czyli najstarszy kodeks, od którego pochodzą wszystkie kolacjonowane kodeksy zawierające przekaz tego samego dzieła, można w sposób pewny całkowicie zrekonstruować. W przypadku kontaminacji rękopisów, która ma zwykle miejsce w tekstach praktycznych, łączonych w sposób niemalże dowolny, nie posiadających jednego wzoru dla przekazywanego w tradycji rękopiśmiennej tekstu, nie można liczyć na osiągnięcie zadowalającego rezultatu. Transmisja weneckiego *volgarizzamento* jest zatem niejednorodna, a zależności pomiędzy kodeksami wchodzącymi w skład korpusu badawczego często niemożliwe do ustalenia. Analizowane rękopisy niemal zawsze przedstawiają wersje rozbieżne, nigdy identyczne, które charakteryzują się wysokim poziomem selektywności treści, co wykluczyło sporządzenie wspólnego *stemma codicum*. Jako uzasadnienie przyjętej metody badawczej pragnę podkreślić, że rękopis wybrany jako podstawa wydania (Ham. 514) jest autorytatywnym świadkiem tradycji przede wszystkim ze względu na czas jego sporządzenia (jest to jedyna zachowana do dziś kopia w języku staroweneckim z XIV wieku, co potwierdza analiza językowa), rękopis jest także bardzo wartościowym egzemplarzem z kodykologicznego punktu widzenia.

Aby nie ograniczać się tylko i wyłącznie do edycji *codex optimus*, postanowiłam podążyć drogą innej metody badawczej filologicznie uzasadnionej w przypadku analizy tekstów praktycznych, która w ostatnim czasie wydaje się wypełniać lukę między metodami Lachmanna i Bédiera. Mowa tu o przyjęciu kryterium zewnętrznego lub makrotekstualnego w przeciwieństwie do kryterium wewnętrznego opierającego się na analizowaniu i porównywaniu poszczególnych lekcji pochodzących z kodeksów. Dzięki metodzie makro (lub tzw. *clusters*) możemy przyjrzeć się nie tyle wariantom i formom, ile elementom strukturalnym traktatów praktycznych, które zwykle miały określoną strukturę przechowywaną w całej tradycji rękopiśmiennej. Na podstawie takich składowych jak prolog, obecność (lub brak) rubryk, bloków recept, dodatków w postaci innych traktatów, można ustalić podobieństwa i różnice między kodeksami i zaklasyfikować je według podtypów. Metoda ta jest alternatywą dla klasycznego *stemma codicum* i ułatwia rozpoznanie dziedziczenia błędów czy też schematów, które są niemożliwe do zidentyfikowania w przypadku klasycznej analizy lekcji. Dlatego też w pracy doktorskiej starałam się podać ustalenia dotyczące struktury traktatu przechowywanej przez poszczególne egzemplarze. Dodatkowo, przeprowadziłam klasyczne kolacjonowanie na podstawie wybranej części traktatu, tj. prologu, który uznałam za fragment wyjątkowo stabilny, stosunkowo mało zmienny w transmisji tekstu, w porównaniu do samych porad terapeutycznych, które były dowolnie modyfikowane. Porównałam ze sobą osiem prologów z

kodeksów weneckich oraz prolog łaciński, w celu ustalenia zbieżności i rozbieżności między świadkami tradycji weneckiej, co także zostało opisane w pracy.

W analizie językowej skorzystałam z narzędzi typowo językoznawczych w celu przeanalizowania wybranych elementów fonetycznych, morfologicznych i syntaktycznych, by na ich podstawie określić odmianę języka włoskiego (wł. *volgare*), w którym został spisany traktat oraz by przypisać go do określonego miejsca. Założenia wstępne, które poczyniłam, klasyfikowały rękopis Ham. 514 jako tekst padewski, przy czym nie tylko był on niepewnej daty, ale też mógł przedstawiać naleciałości z innych sąsiadujących wariantów języka, bądź też inne wpływy, co szczegółowo chciałam wykazać w rozprawie doktorskiej.

Wyniki

Przedłożona rozprawa doktorska jest pierwszą próbą interpretacji weneckiej tradycji rękopiśmiennej traktatu *Thesaurus pauperum*, nie będącej dotychczas przedmiotem badań filologów i językoznawców. Dzięki badaniom filologicznym powstała edycja krytyczna niewydanego i nieznanego w obiegu akademickim rękopisu Ham. 514, który przechowuje padewską wersję tego traktatu. Edycja została przygotowana wraz z aparatem krytycznym, w którym znalazły miejsce poprawione błędy mechaniczne, takie jak powtórzenia, pominięcia czy też rekonstrukcja brakujących w całym tekście inicjałów. Ingerencje edytorskie pozostają na minimalnym poziomie, by jak najwierniej oddać tekst zachowany w rękopisie. Za taki stan rzeczy odpowiada także relatywnie niewielka liczba błędów popełnionych przez kopistę. Edycję krytyczną zamykają przypisy końcowe, w których wyjaśniam terminy, często dialektalne, trudne w interpretacji lub identyfikacji. Rekonstruowany w edycji tekst został także porównany z referencyjnym traktatem łacińskim, opublikowanym przez Marię da Rocha Pereirę, co pozwoliło ujawnić wszelkie luki, pominięcia lub naddatki obecne w tradycji wernakularnej w stosunku do pierwowzoru łacińskiego.

Dzięki szczegółowemu porównaniu prologów wszystkich ośmiu zidentyfikowanych świadków tradycji weneckiej określiłam relacje pomiędzy rękopisami, które finalnie okazały się odrębnymi egzemplarzami. Na podstawie odkrytych przeze mnie zniekształceń czy odstępstw, trudno jednoznacznie określić dziedziczenie błędów w egzemplarzach, które są zapośredniczone przez długi łańcuch kopii o nieznanym liczbie ogniw pośrednich. Żaden z badanych przeze mnie rękopisów nie wydaje się być odpisem drugiego, każdy z nich jest kopią wartościową samą w sobie, przekazującą jedną z możliwych wersji tego tekstu. Zatem pierwowzór od którego pochodzi pierwsze rozgałęzienie tradycji weneckiej jest niemożliwy do ustalenia na podstawie zebranych kopii, czy to na podstawie zbadanych przeze mnie lekcji w

nich występujących czy też na podstawie oceny samej struktury traktatu. Zawartość *Skarbca ubogich* była zmieniana wg woli autorów bądź kopistów, w związku z czym nie zachodzą przesłanki do rekonstrukcji tekstu zbliżonego do archetypu w klasycznym rozumieniu metody filologicznej.

Dlatego też określam badane teksty mianem wariantów, z których każdy jest uznawany za wart badania filologicznego także w oderwaniu od pozostałej tradycji rękopiśmiennej, nie tylko ze względu na ich zawartość, ale także z racji języka, w jakim zostały napisane. Oczywiście, niektóre badane rękopisy, jak krakowski kodeks it.fol.158, zawierają więcej błędów oraz usterek materialnych w stosunku pozostałych kopii, przez co dla filologa przedstawiają mniejszą wartość.

Jednym z najbardziej istotnych etapów całej pracy jest analiza językowa o charakterze jakościowym, dzięki której zostały zweryfikowane założenia dotyczące języka traktatu oraz jego datowania. Uzyskane wyniki pozwoliły na potwierdzenie hipotezy o XIV-wiecznym pochodzeniu rękopisu, przecząc tym samym informacjom dostępnym w katalogach, które datują go na wiek XV. Umożliwiła to analiza fonetyczna i morfologiczna form, które porównane z tekstami czternasto- i piętnastowiecznymi z obszaru *Veneto* dały jednoznaczną odpowiedź, co do czasu jego powstania. Analiza językowa pozwoliła także na precyzyjne zdefiniowanie dialektu, w którym powstało *volgarizzamento*; okazał się nim być czternastowieczny padewski w nieznacznym stopniu udokumentowany na piśmie na tym etapie rozwoju, co czyni z rękopisu świadectwo językowe o wielkiej wadze, poświadczające tę odmianę języka na stosunkowo wczesnym etapie.

Rekonstrukcja dialektów weneckich z drugiej połowy XIV i początku XV wieku jest dziś możliwa dzięki bogatemu materiałowi źródłowemu dostępnemu dla badaczy, częściowo opisanemu pod kątem językowym. Ówczesnie obszar Wenecji Euganejskiej był znacząco zróżnicowany dialektalnie, co znalazło swoje odzwierciedlenie w tekstach pisanych zachowanych do naszych czasów w licznych kopiach. Na obszarze *Veneto* pierwsze skrzypce grała naturalnie Republika Wenecka, a oprócz niej, kilka innych ośrodków miejskich, wśród których wyróżniające się miejsce przypadło Padwie i dworowi rodu da Carrara. W XIV wieku, dzięki dojściu do władzy możnych z tej rodziny, Padwa rozwijała się prężnie i bogaciła, a stabilna sytuacja polityczna zapewniała dobrobyt i pokój jej mieszkańcom. W tym okresie (1318-1405) Padwa odnosiła także zwycięstwa militarne nad pomniejszych sąsiadami. Dzięki tej wyjątkowo korzystnej koniunkturze społeczno-politycznej, rozwijała się sztuka i kultura wspierana przez władców, do tego prężnie działał padewski uniwersytet o wielkiej renomie, a mieszkańcy Padwy brali czynny udział w życiu polityczno-kulturalnym miasta. Konsekwencją

tęgo był ożywiony rozwój *volgare*, lokalnej odmiany języka włoskiego, będący najdoskonalszą manifestacją rozwijającej się prężnie społeczności.

Na początku XV wieku, wraz z rozwojem terytorialnym Wenecji i jej ekspansją polityczną, oraz upadkiem rodu da Carrara, język wenecki stopniowo wypierał w regionie inne odmiany *volgare*, wywierając dominujący wpływ na ich dalsze przetrwanie w piśmiennictwie. Rola, którą odegrał była do tego stopnia znacząca, że nie były w stanie z nim konkurować zwłaszcza warianty wiejskie i centra (ośrodki) kultury o mniejszym znaczeniu. Do grona tych ostatnich w XV wieku dołączyła także Padwa. Dominacja weneckiego w regionie przekładała się na żywotność padewskiego w jego czystej postaci, którego piętnastowieczne świadectwa są rzadsze niż czternastowieczne. Język wenecki stał się punktem odniesienia dla wielu kopistów, którzy tworzyli w tamtym okresie zwłaszcza teksty o charakterze praktycznym. Od XV wieku mamy więc do czynienia z tekstami padewskimi obfitującymi w naleciałości i zapożyczenia z weneckiego, a także tokańskiego, który, dzięki swojej literackiej emanacji, promieniował na lokalne odmiany języka włoskiego obecne na Półwyspie Apenińskim. Sam wenecki nie był przesadnie konserwatywny, gdyż wydawał się otwarty na nowości, które przeniknęły pod postacią wpływów tokańskich, zwłaszcza pod koniec XIV wieku i w wieku XV. Badacze są jednak zgodni, że model tokański, który wielu pisarzy starało się imitować ze względu na wielką literaturę powstałą w XIV wieku we Florencji, nie brał udziału w tworzeniu się odmian języka starowłoskiego z obszaru *Veneto*, takich jak padewskie *volgare*, co pozwala sądzić, że jego czternastowieczna odmiana nie tylko stosunkowo długo opierała się obcym ingerencjom językowym, ale też zachowywała autonomię.

Aby w sposób w miarę dokładny określić *volgare*, w którym został sporządzony tekst z Ham. 514, przeprowadziłam analizę form fonetycznych, morfologicznych i syntaktycznych w oparciu o najważniejsze rękopiśmienne świadectwa padewskiego z drugiej połowy XIV wieku, w szczególności traktat medyczno-botaniczny o tytule *El libro agregà de Serapiom*, oraz *Bibbia Istoriata Padovana*, Biblię przełożoną na padewski, dwa dzieła o wielkim znaczeniu dla padewskiej odmiany języka. Oba te teksty pochodzą z podobnego okresu i były przeznaczone dla czytelnika nie znającego łaciny. W obliczu niewielu zachowanych do naszych czasów tekstów poprzedzających oba te świadectwa, są one podstawowym punktem odniesienia dla badaczy średniowiecznego języka padewskiego i jako takie zostały wzięte pod uwagę w moich badaniach. Oprócz tego, oba dzieła wykorzystują w pełni wszystkie możliwości nowego języka, pełnego środków wyrazu niezbędnych do przekazania konkretnie sprecyzowanych treści. Innym, ważnym oparciem dla analizy językowej była edycja krytyczna trzynastowiecznych dokumentów padewskich, opublikowana przez Lorenza Tomasina,

obejmująca 50 dokumentów z Archiwum Miejskiego w Padwie, datowanych na drugą połowę XIV wieku. Biorąc pod uwagę zbieżność językową (nie tematyczną) oraz chronologiczną, dokumenty te stanowiły ważny wzorzec dla określenia datowania kodeksu Ham. 514 oraz jego przynależności do padewskiego obszaru językowego. Do analizy zostały włączone także pochodzące z podobnego okresu teksty weneckie (XIV i XV wiek), na podstawie których określiłam różnice i podobieństwa form występujących w kodeksie i ustaliłam cechy charakterystyczne dla obu wariantów językowych. Zestawienie i porównanie form pozwoliło na wyodrębnienie form typowych dla Padwy tamtego okresu, a także na bliższe przyjrzenie się zjawiskom językowym napływowym, weneckim i tokańskim.

Cechy językowe opisane na podstawie świadka Ham. 514, które określiłam jako niepodważalnie padewskie to między innymi:

- 1) zamiana łacińskiego dyftongu *au*, po którym następuje spółgłoska zębowa w *al* (*aldua*, *aldù*, *aldi*, *alçi*);
- 2) metafonia [e] i [o] w *i* (*illi*, *quigi*, *quilli*, *quisti*, *vui*, *avissi*, *farissi*, *miti*, *tollissi*, *capili*, *capilli*, *misi*, *nigri*, *pili*, *sichi*), która w średniowiecznym weneckim nie występowała;
- 3) apokopa samogłosek końcowych zwłaszcza po spółgłosce nosowej;
- 4) zanik spółgłosek zębowych *t*, *d* w rzeczownikach i imiesłowach regularnych czasu przeszłego
- 5) palatalizacja *nn* w sekwencji *-nni*, typu *agni*;
- 6) rozwój łacińskiego [lj], który w padewskim zredukował się do [j] podczas gdy w Wenecji dał fonem [dʒ];
- 7) padewska końcówka *-è* w formach imiesłowu czasu przeszłego, która wykształciła się z tzw. wtórnego rozziwku, w weneckim końcówka ta przybierała postać *-à*; oprócz tego w padewskim istniała typowa dla rzeczowników łacińskich zakończonych na *-atem* końcówka *-è* (*obscuritè*, *sanitè*, *stipitè*, *sorditè*), podczas gdy w weneckim rzeczowniki te posiadały końcówkę *-à*;
- 8) formy czasu przyszłego z końcówką *-asi* (*alçirasi*, *darasi*, *farasi*, *portarasi*, *sanarasi*), potwierdzone przez inne teksty padewskie z tamtego okresu;
- 9) charakterystyczna dla środkowego *Veneto* końcówka *-aro* <łac. *-arius*, która oprócz Padwy występowała także w odmianach języka w użyciu w Weronie i Vicenzy (*formigaro*, *mortaro*, *oraro*); w północno-wschodnich obszarach *Veneto* (m.in. w Wenecji) poświadczona jest końcówka *-ero*;

Zbadany materiał źródłowy dostarczył także ciekawych informacji dotyczących powstawania języka specjalistycznego w dialektach starowłoskich i sposobów tłumaczenia terminologii fachowej funkcjonującej dotychczas tylko po łacinie.

W celu wyjaśnienia trudniejszych terminów związanych z nazewnictwem chorób i dolegliwości, z nazwami roślin i składników leków, a także sposobów ich sporządzania, przygotowałam obszerny glosariusz, w którym znalazło się także miejsce na oznaczenie form dotychczas piśmiennie niepoświadczonych. Mimo niemożności określenia dokładnego datowania rękopisu, tekst jest jednym ze wcześniejszych znanych świadectw piśmiennych języka padewskiego i wiele występujących w nich form można prawdopodobnie uznać za pierwsze, potwierdzone dla tej odmiany języka, formy piśmienne.

Niniejsza edycja krytyczna wprowadza do obiegu tekst dotąd niewydany, co sprawi, że będzie mógł on być wykorzystywany w dalszych badaniach nad historią średniowiecznych dialektów obszaru *Veneto* oraz w badaniach historycznych, zwłaszcza w historii medycyny. Dodatkowo, upowszechnia ona pozostałe rękopisy przechowujące tłumaczenie weneckiego traktatu, dotychczas niepublikowane i nieopisane, które są bezcennym źródłem językowym i unikatowym materiałem historycznym.

BIBLIOGRAFIA

Da Rocha Pereira, Maria Helena. 1973. *Obras médicas de Pedro Hispanico*. Coimbra: Acta Universitatis Conimbricensis.

Hunt, Tony. 1990. *Popular Medicine in Thirteenth-Century England. Introduction and Texts*. Cambridge: Boydell & Brewer Ltd, pp. 1-24.

Ineichen, Gustav. 1962-66. *El libro agregà de Serapiom. Volgarizzamento di Jacobus Philippus de Padua*. Venezia-Roma: Istituto per la collaborazione culturale.

Meirinhos, José Francisco. 2011. *Bibliotheca Manuscripta Petri Hispani: os manuscriptos das obras atribuídas a Pedro Hispano*. Lisbona: Fundação Calouste Gulbenkian.

Pesante, Luca. 2007. *Il Tesoro dei Poveri. Ricettario medico del XIII secolo*. S. Sepolcro: Aboca Museum.

Sattin, Antonella. 1986. Ricerche sul veneziano del sec. XV (con edizione di testi). *Italia dialettale* IXL, pp. 1-172.

Sosnowski, Roman. 2010a. Autore-volgarizzatore-copista ovvero la moltiplicazione delle varianti. Il Tesoro dei poveri nei due manoscritti berlinesi conservati a Cracovia (ITAL. FOL. 158 e ITAL. QUART. 52). In: Bianchi, Patricia et al. (a cura di), *La variazione nell'italiano e nella sua storia. Varietà e varianti linguistiche e testuali*, Atti dell'XI Congresso SILFI (Napoli, 5-7 ottobre 2010). Firenze: Cesati, pp. 259-268.

Sosnowski, Roman. 2014. *Volgarizzamento della Chirurgia parva di Lanfranco da Milano nel manoscritto Ital. quart. 67 della collezione berlinese conservato nella Biblioteca Jagellonica di Cracovia*. Kraków: Wydział Filologiczny UJ.

Stussi, Alfredo, 1965. *Testi veneziani del Duecento e dei primi del Trecento*. Pisa: Nistri-Lischi.

Stussi, Alfredo. 1967. *Zibaldone du Canal. Manoscritto mercantile del sec. XIV*. Venezia: Comitato per la pubblicazione delle fonti relative alla storia di Venezia.

Tomasin, Lorenzo. 2004. *Testi padovani del Trecento*. Padova: Esedra.

Tomasin, Lorenzo. 2009. La cultura testuale volgare nella Padova trecentesca. *Textual Cultures* 4 (1), pp. 84-112.

Tomasin, Lorenzo. 2010. *Maestro Gregorio, Libro de conservar sanitate. Volgarizzamento veneto trecentesco*. Bologna: Commissione per i testi di lingua.

Ventura, Iolanda. 2015. Il Circa Instans attribuito a Platearius: trasmissione manoscritta, redazioni, criteri di costruzione di un'edizione critica. *Revue d'histoire des textes* X, pp. 249-362.

Videsott, Paul. 2009. *Padania scrittologica. Analisi scrittologiche e scrittometriche di testi in italiano settentrionale antico dalle origini al 1525*. Tübingen: Niemeyer.

Zarra, Giuseppe. 2018. *Il «Thesaurus pauperum» pisano. Edizione critica, commento linguistico e glossario*. Berlin/Boston: De Gruyter.